

Çarlık Rusya'sı Akademik ve İlmî Kuruluşlarında Avrasya Göçebelerinin Tarihi ve Kültürü'nün Araştırılması Üzerine Tespitler (XVIII-XX. Yüzyılın Başları)

Ercan Çelebi*

ORCID: 0000-0003-0524-2757

Beginbayeva Zhibek Saginbaevna**

ORCID: 0000-0002-9827-379X

Öz

Rusya'da Doğu Bilimleri (Oryantalizm/Şarkiyatçılık), XVIII. asrın başlarından itibaren gelişmeye başladı. I. Petro'dan itibaren Rus yayılma siyasetinin Asya'ya yönelmesi, ilk muntazam diplomatik ve ticarî misyonlar şeklinde kendisini gösteren seferleri başlattı. Bu seferler daha sonra, askerî ve bir o kadar da Türk topluluklarını tanımaya dönük ilmî keşif seferlerine dönüştü. Asya ve Türk ülkelerinin araştırılması ve Rusya'da Doğu Bilimlerinin (Oryantalizm/Şarkiyatçılık)) gelişmesinde Rus ilmî dernekleri ve kurumları da önemli katkılar sağladı. St. Petersburg Bilimler Akademisi (1724) ve İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği (IRGS-1845) bu kuruluşların şüphesiz en önde gelenleri oldu. Rus emperyalizminin Asya ve Türk ülkelerinde yayılmasına temel teşkil eden keşif hareketleriyle başlayan bilimsel çalışmalar, diğer yandan olumlu sonuçlarda doğurdu. Rusya Türk aydınları bilimsel dernek ve kurumlarda yer alarak, bilimsel çalışmalara aktif olarak katıldılar. Diğer taraftan bu çalışmalar, Avrasya göçebelerinin tarihi ve kültürünün ortaya konulmasında etkili oldu. Bu çalışmada Çarlık Rusya'sı akademik ve ilmî kuruluşlarında Avrasya göçebelerinin tarihi ve kültürünün (XVIII–XX. yüzyılın başları) ele alınması ve araştırılması üzerine tespitlerde bulunulması düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: St. Petersburg İlimler Akademisi, İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği, Rusya'da Doğu Bilimlerinin Gelişimi, Avrasya Göçebe Toplulukları.

Gönderme Tarihi: 05/02/2020

Kabul Tarihi:25/03/2020

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye E-Mail: ecelebi@kastamonu.edu.tr

** Doç. Dr., Aktyubinsky Bölgesel Devlet Üniversitesi K. Zhubanov, Tarih Fakültesi, Tarih ve Din Bilimleri Bölümü, Kazakistan.

**An overview of the study of the history and culture of Eurasian
nomads in the academic and scientific institutions of Tsarist Russia
(18th-early 20th c.)**

Ercan Çelebi

ORCID: 0000-0003-0524-2757

Beginbayeva Zhibek Saginbaevna

ORCID: 0000-0002-9827-379X

Abstract

Oriental studies in Russia began to develop from the beginnings of the 18th century. Since the time of Peter I, the expansionist policy of Russia has been directed to Asia. On this occasion, regular diplomatic and commercial missions began to be sent from Russia to this region. And later, these expeditions, on the one hand, began to serve military purposes, and on the other hand, they turned into scientific expeditions to get acquainted with the Turkic communities. Russian scientific associations and institutions also made an important contribution to the study of Asian and Turkic countries and, in general, to the development of oriental sciences in Russia. The St. Petersburg Academy of Sciences (1724) and the Imperial Russian Geographical Society (IRGS-1845) were undoubtedly the leading of these organizations. Despite the fact that these scientific studies began with reconnaissance and search expeditions aimed at spreading Russian imperialism in Asian and Turkic countries, they also yielded positive results from a scientific point of view. The Turkic intelligentsia in Russia actively participated in scientific researches, taking part in academic associations and institutions. On the other hand, these studies were effective in uncovering the history and culture of Eurasian nomads. This article is intended to draw conclusions about the studies and investigations of the history and culture of Eurasian nomads in the academic and scientific institutions of Tsarist Russia (from 18th century to the beginnings of the 20th century).

Keywords: St. Petersburg Academy of Sciences, Imperial Russian Geographical Society, development of Oriental studies in Russia, Eurasian nomads.

Received Date: 05/02/2020

Accepted Date: 25/03/2020

Обзор по исследованию истории и культуры евразийских кочевников в академических и научных учреждениях царской России (XVIII-начало XX вв.)

Резюме

Востоковедение в России стало развиваться с начала XVIII века. Начиная со времен Петра I, экспансионистская политика России была направлена на Азию. По этому поводу, из России в этот регион стали отправлять регулярные дипломатические и коммерческие миссии. А позже эти экспедиции, с одной стороны, начали служить военным целям, а с другой стороны, они превратились в научные экспедиции для знакомства с тюркскими общинами. Российские научные ассоциации и учреждения также внесли важный вклад в процессе исследования азиатских и тюркских стран и в целом в деле развитие восточных наук в России. Санкт-Петербургская академия наук (1724 г.) и Императорское русское географическое общество (1845), несомненно, были ведущими из этих организаций. Несмотря на то, что эти научные исследования начались с разведывательно-поисковых экспедиций, направленных на распространение российского империализма в азиатских и тюркских странах, но они дали и положительные результаты с научной точки зрения. Тюркская интеллигенция в России активно участвовала в научных исследованиях, принимая участие в научных ассоциациях и учреждениях. С другой стороны, эти исследования были эффективными в раскрытии истории и культуры евразийских кочевников. В данной статье предполагается сделать выводы об изучении и исследовании истории и культуры евразийских кочевников в академических и научных учреждениях царской России (XVIII – начало XX вв.).

Ключевые слова: Санкт-Петербургская академия наук, Императорское русское географическое общество, развитие востоковедения в России, кочевые народы Евразии

Получено: 05/02/2020

Принято: 25/03/2020

Giriş

Çarlık Rusya'sı dönemi akademik ve ilmî kuruluşlarında Avrasya¹ göçebelerinin tarih ve kültürünün araştırılması meselesi, şüphesiz Rusya'da doğu bilimlerinin (şarkiyatçılık/oryantalizm) gelişimi ile yakından alakalıdır.

Batı'nın Doğu hakkındaki imajları/imelemesi ya da Doğu'ya ilişkin kolektif Batılı muhayyile olarak tabir edilen oryantalizm'in (şarkiyatçılık) sözlük anlamı, doğu bilimidir. Genel anlamda ise oryantalizm: *"Doğu ülkelerinin din, dil, tarih ve medeniyetlerini araştıran ilim dalıdır"*.² Bu açıdan bakıldığında oryantalizm, sanattan bilime, edebiyattan siyasete kadar Batılı zihin dünyasının her noktasında karşılaşılabilecek bir çalışma alanı olarak karşımıza çıkar.³

Edward Said oryantalizmin sömürgecilik ve misyonerlik boyutuna dikkat çeker ve tanımlamasını: Batı'nın *"Doğu'ya hâkim olmak, onu yeniden kurmak ve onun amiri olmak için"*⁴ bulduğu yol olarak yapar. Said'in bu tanımlamasından sonra oryantalizm, *"Batı'nın Doğu'ya hâkimiyetini sağlamak için entelektüel bir araç olan Batı emperyalizminin cephanesinde yer alan önemli bir silah"*⁵ olarak görülebilir. Bu sebeple bir bilim olarak oryantalizm aynı zamanda dinî, ticarî, siyasî ve ilmî hedeflere ulaşabilmek için bir devlet tarafından kullanılabilir.⁶

Rus bilim dilinde *"doğu"* denilince sadece Rusya'nın doğusunda kalan topraklar değil, aynı zamanda Mağrip ve Ortadoğu ülkeleri de anlaşılır. Buradan Rus

¹“Avrasya” terimi coğrafi olarak en basit deyişiyle Asya ve Avrupa kıtalarının toplamı olarak tanımlanabilir. Daha sonra Avrasya kavramı mekânsal olarak bir ideolojiyi de beraberinde doğurmuştur. Avrasyacılık olarak adlandırılan bu ideoloji, bir düşünce akımı olarak özellikle Rusya tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Bürkan Serbest, “Tarihsel Süreçte Rus Avrasyacılığı: Klasik Avrasyacılıktan Neo-Avrasyacılığa”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 6, sy. 3 (2017): 285-307.

²Semra Germaner-Zeynep İnankur, *Oryantalizm ve Türkiye*, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1989, 9.

³Sabri Türkmen, “Oryantalizmin Doğu Algısı”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, sy. 2 (2018): 152.

⁴Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998, 5.

⁵David Schimmelpenninck van der Oye, *Russian Orientalism (Asia in The Russian Mind From Peter The Great to The Emigration)*, Yale University Press, 2010, 5.

⁶Türkmen, Oryantalizmin Doğu Algısı, 160-165.

şarkiyatçılığının kökeninin Batı şarkiyatçılığına dayandığını söylemek yanlış olmaz.⁷ Bartold Rus doğu bilimcisinin coğrafi ve tarihî yönden Rusya'ya daha yakın bölgelerle ilgilenmesini tabii görür.⁸ Bu sebeple Çarlık Rusya'sının ve Rus oryantalizminin ilgisi Asya'ya ve Türk ülkelerine yoğunlaşmış, doğu bilimleri Türk ülkelerinde yayılmanın bir aracı olarak görülmüştür.⁹

Özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllardan itibaren ortaya çıkan “*Rusya'nın tarihsel kaderinin*” Asya ve özellikle Türk ülkeleriyle yakından ilişkili olduğu düşüncesi,¹⁰ XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren doğulu toplumların idarî, siyasî, iktisadî, coğrafi ve sosyo-kültürel bakımlardan araştırılmasına dönük güçlü bir ekolün ortaya çıkmasına neden oldu.¹¹ Gottfried Wilhelm von Leibniz'in I. Petro'ya “*Asya'nın incelenmesi lüzumunu*”¹² belirtmesinden sonra, Asya ve Türkistan'a düzenlenen bir dizi seferler, Rusya'da doğu bilimlerinin gelişmesine katkı sağladı.¹³

Rusya'nın Türkistan'daki emperyalist politikasına temel teşkil eden bu seferler, diplomatik ve ticarî misyonlar şeklinde kendisini gösterdi. Daha sonra bu seferler askerî ve ilmî keşif seferlerine dönüştü. 1713'te Astrahan valisinin bir Türkmen tüccarı olan Hoca Nefes'ten aldığı Hazar Denizi'nin bir zamanlar Amur Derya (Ceyhun) mecrası yoluyla Aral Gölüne bağlı olduğu ve Amur Derya'nın aşağı mecrası ile Yarkent civarında zengin altın kaynaklarının bulunduğu bilgisini I. Petro'ya ulaştırması, 22 Mayıs 1714'te Yarkent'e bir heyetin gönderilmesine neden oldu. Bundan sonra I. Petro'nun şark meselesi danışmanı olan Aleksander Bekoviç Çerkaskiy 28 Eylül 1714'te 1.900 asker ile Amur Derya istikâmetinde harekete geçirildi. 25 Nisan 1715'te Mangışlak yarımadasına ulaşan bu heyet, ilk defa Amur Derya'nın aşağı mecrasını

⁷İhsan Çomak, “Vasili Dimitriyeviç Simirmov (1846-1922)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 5, sy. 21 (2012): 279.

⁸B. V. Lunin, V. V. Bartold ve *Rus Oryantalizminde Orta Asya*, çev. Cengiz Buyar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, 16.

⁹Örneğin Nikolay Svirin Rus Romantik Edebiyatı'nın bile her şeyden önce “sömürgeci” olduğunu belirtir. Bkz. Oye, *Russian Orientalism*, 6. Rusya'da Şarkiyatçılığın ortaya çıkışı sadece ilmî amaçla izah edilemez. Şarkiyatçılığın ortaya çıkmasında devletin şark halklarını ve dillerini bilen uzmanlara olan ihtiyacını da göz önünde bulundurmak gerekir. Bkz. Alau Adilbayev, “Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü'nün Rolü”, *Dini Araştırmalar*, c. 4, sy. 12 (2002): 110.

¹⁰General Mihail Dimitriyeviç Skobelev I. ve II. Göktepe Savaşları'nda Türkmenleri kırdığında, Dostoyevski'nin ünlü “*neden Asya*” sorusuna Skobelev: “*Gelecekteki kaderimiz için ana çıkış noktasını oluşturuyor*” cevabını vermişti. Bkz. Oye, *Russian Orientalism*, 4.

¹¹Gulnar Nadirova, “Rusya'da Doğu Kültür Mirasının Korunması”, *Eurasian Research Institute Weekly e-bulletin*, 02.05.2017-08.05.2017, No: 114. Rusya'da Oryantalizmin felsefi temelleri için bkz. İsmail Pehlivan, “Rusya Ve Oryantalizm”, *Asia Minor Studies*, c. 4, sy. 8 (2016): 80-93.

¹²Oye, *Russian Orientalism*, 33.

¹³Adilbayev, *Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü'nün Rolü*, 110.

araştırdı. 1716'da 6.665 asker, 31 mühendis ve 50 sivil memurun bulunduğu başka bir keşif kolu ise Hive'ye gönderildi. 1734-1737 tarihleri arasında İvan Krilov idaresinde Ural ve Or nehirleri havasisine gönderilen heyete aynı zamanda, Or nehri havasisindeki tabii kaynakların araştırılması talimatı verildi. Bu heyette aynı zamanda kartograflar ve mühendislerde yer aldı. 1826'da ise Albay Berg, Aral Gölü'nün sahil mıntikasının kartografisini hazırladı.¹⁴

Bu diplomatik, ticarî ve askerî keşif hareketleri her şeyden önce Türkistan'ın ve Asya'nın büyük bir bölümünün Çarlık Rusya'sı tarafından işgali sonucunu doğurdu. Bu durum oryantalist bir bakış açısıyla “*Rus barışını ve yasalarını tehdit eden barbarlara, barış ve medeniyet götürmek*” şeklinde izah edildi.¹⁵ Rus emperyalist ideologları ise “*uygarlık görevlerini geçici bir müdahale olarak değil, Rus yönetimini Türkistan'da sonsuza dek pekiştirmenin bir aracı*” olarak gördü.¹⁶

Keşif seferlerinde ihtiyaç duyulan tercümanların yetiştirilmesi için I. Petro'nun 18 Haziran 1700 tarihinde “*Çince ve Moğolca öğrenebilecek iki veya üç genç keşif bulunması*” yönündeki emrini, Sovyet Türkolog Andrey Kononov çok önemli bulur ve bu gelişmeyi “*Rus oryantalizminin doğum günü*” kabul eder.¹⁷ Asya ve Türk ülkelerine gönderilen askerî keşif kolları içerisinde tercümanların, mühendislerin ve harita uzmanlarının bulunması dikkat çekicidir. Bu sebeple ilk Rus oryantalistlerinin Rus ordusunda görevli subay ve idarecilerden oluşması tesadüfî değildir. Nitekim M. K. Baskhanov “*Askerî Oryantalistler Biyografik Sözlüğü*” (Biograficheskiy slovar' voyennykh vostokovedov) adlı eserinde, Rusya'daki doğu bilimleri çalışmalarına

¹⁴Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, 44-50.

¹⁵Ulrich Hofmeister, “Civilization and Russificationin Tsarist Central Asia, 1860–1917”, *Journal of World History*, c. 27, sy. 3 (2016): 411; Alexander Morrison, “Introduction: Killing the 'Cotton Canard' and Getting Rid of The 'Great Game'. Rewriting the Russian Conquest of Central Asia (1814–1895)”, *Central Asian Survey*, c. 33, sy. 2 (2014): 133. Rusya Dışişleri Bakanı A. M. Gorchakov 1864'te Avrupa'daki Rus misyonlarıyla ilgili ünlü muhtırasında şöyle demektedir: “*Rusya'nın Orta Asya'daki konumu, sabit bir toplumsal örgütlenmeye sahip olmayan, yarı vahşi, göçebe nüfuslarla temasa geçen tüm uygar devletlerin konumudur*”. Bkz. Adeeb Khalid, “Culture and Power in Colonial Turkestan”, *Cahiers d'Asie Centrale*, c. 17, sy. 18 (2009): 418. Yerli halklar Rusya için önce “*sadakatsiz tebaa*” iken, daha sonra “*vaftiz edilmesi ve medenileştirilmesi gereken soysuz vahşiler*” olarak görüldü. Bkz. Michael Khodarkovsky, “Hristiyanlık, Aydınlanma ve Kolonyalizm: Rusya, Kuzey Kafkasya'da (1550-1800)”, çev. Furkan Özkan, *Kafkasya Çalışmaları*, c. 2, sy. 4 (2017): 107.

¹⁶Hofmeister, *Civilization and Russification*, 412.

¹⁷Oye, *Russian Orientalism*, 36.

katkıda bulunan 450 askerî subay ve idareciyi listelemiştir.¹⁸ Buradan yola çıkarak Nathaniel Knight çoğu XIX. yüzyıl Rus oryantalistinin Rus Dışişleri Bakanlığı ile yakın bağlarını ortaya koymuştur. Knight'a göre Rus oryantalisti *"her zaman devletin uyumlu elçisi değildi, ancak ikisi arasında yakın bir ilişki vardı"*. Alexander Vucinich'e göre ise *"hükümetin gözünde üniversite profesörleri özgür bilimlerin bağımsız temsilcileri değil, devletin yetkilileriydi."*¹⁹

Asya ve Türk ülkelerinin araştırılması ve Rusya'da doğu bilimlerinin gelişmesinde askerî ve ilmî keşif seferleri kadar, ilmî dernekler ve bu yönde çalışan kuruluşlarında önemli rolü oldu. Bu dernekler, doğu bilimlerinin gelişmesinde etkili olurken; diğer taraftan Rusya'nın Asya ve Türk ülkelerinde yayılmasında Çar hükümetlerine önemli materyaller sağladılar.

Çarlık devrinde Rus makamları ve bilim adamları, gerek doğu bilimlerinin gelişimi ve gerekse doğu kültür mirasının korunması hususunda, Rus Doğu Bilimi Okulu'nun temelini teşkil edecek kurumları oluşturmak için çaba sarf ettiler.²⁰ Bu konuda I. Petro'yu etkilemeyi başaran kişi: sadece doğa bilimlerinde değil, aynı zamanda sosyal ve beşeri disiplinlerde de uzman olan Gottfried Wilhelm von Leibniz oldu. Protestan olan ve düşüncelerinde güçlü bir dini itici gücün varlığı da hissedilen Leibniz, Ortodoks fakat Hristiyan bir devlet olan Rusya'yı, Hristiyanlığı Asya'ya yayabilecek Batı Avrupa ülkelerinin doğal müttefiki olarak gördü. 1717'de I. Petro ile tanışma fırsatı bulan Leibniz, *"Rusya'yı bilimsel bir hayata kavuşturmak"* için çeşitli muhtıralar üzerinde çalışmaya başladı. Bu muhtıralarda özellikle *"bir bilim akademisi aracılığıyla Rusya'da, Batı Avrupa bilimlerinin kurulması"* önerilmekte idi.²¹ I. Petro Leibniz'in tavsiyesi üzerine harekete geçerek ikinci Avrupa seyahatinde Paris'teki Académie des Sciences üyeleriyle geniş görüşmeler yaptı. Senatonun 1724'teki önerisinde matematik, doğa bilimleri ve beşeri bilimler temel alanlar olarak belirlendi ve 1725'te St. Petersburg Bilimler Akademisi'nin kuruluşu sağlandı. İlk dönemlerde akademide Almanlar ağırlıkta idi. Bayer'den sonra Akademi'ye dâhil olan Georg Jacob

¹⁸A. Morrison, "Applied Orientalism' in British India and Tsarist Turkestan", 3-13, [\(https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/1441/Applied_Orientalism_in_British_India_an.pdf?sequence=1&isAllowed=y\)](https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/1441/Applied_Orientalism_in_British_India_an.pdf?sequence=1&isAllowed=y).(12.01.2020).

¹⁹Oye, *Russian Orientalism*, 9-10, 153; Oryantalizm XIX. yüzyılın başlarındaki toplumsal reformlar ve bakanlıkların oluşumu esnasında yeni devlet yapısında kendi yerini almıştır. Bkz. Adilbayev, *Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü'nün Rolü*, 110.

²⁰Nadirova, *Rusya'da Doğu Kültür Mirasının Korunması*, No: 114.

²¹Kristina Kuentzel-Witt, "Peter The Great's Intermezzo With G. W. Leibniz And G. Delisle: The Development Of Geographical Knowledge In Russia", *Quaestio Rossica*, c. 6, sy. 1 (2018): 64-66.

Kehr “Rusya’nın ilk oryantalisti” kabul edildi ve akademi, yıllarca tamamen yabancıların ağırlıkta olduğu bir kurum olarak varlığını devam ettirdi.²² İlk Rus akademisyenler Mikhail Lomonosov ve şair Vasiliy Trediakovskiy oldu. Rus oryantalizmi, daha elverişli şartlara kavuşabilmek için on dokuzuncu yüzyıla kadar beklemek zorunda kaldı.²³ Bununla birlikte I. Petro döneminden itibaren Rusya’da bilim, eğitim, basın, edebiyat ve görsel sanatlar alanlarında büyük gelişmeler oldu.²⁴ Bu arada, XIX. yüzyılda Ruslar Kazan ve Saint Petersburg Üniversitelerinde Doğu Bilimlerine ilişkin en kapsamlı akademik kurumları geliştirdiler. Rus İmparatorluk Coğrafya Derneği (IRGS-1845), Genelkurmay Askeri Topografya Bölümü (1812), Madencilik Kurumunun Bilimsel Komitesi (1834) ve Devlet Mülkiyet Bakanlığı Tarımsal Bilimsel Komitesi (1857), Rus Tarihi ve Eserleri Derneği (1804), Doğa Sevenler Derneği (1805), Mineraloji Derneği (1817), Fiziksel Tıp Derneği (1805) ve Orman Derneği (1834) bunlara örnek gösterilebilir.²⁵ Şüphesiz bu dernek ve ilmî kuruluşların Rusya’da doğu bilimlerinin gelişmesinde ki etkisi büyük olmuştur.

Çarlık Rusya’sı Akademik ve İlmî Kuruluşlarında Avrasya Göçebeleri Üzerine Çalışmalar

XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Orta Asya göçebelerinin coğrafyası, etnografyası, tarih ve kültürünü kapsamlı olarak incelemeye dönük ilk girişimler M. V. Lomonosov (1711-1765)²⁶ tarafından başlatıldı. Lomonosov Orta Asya’nın geleneksel medeniyetlerine dair başlatılan ilk inceleme ve araştırma seferlerinin de hazırlayıcısı oldu. O, Orta Asya göçebelerinin tarihi, dilbilimi, ekonomisi ve etnografyası hakkında bilimsel araştırmalar yaparak, Orta Asya’nın coğrafi haritalarının oluşturulmasına da

²²Rus Oryantalizminin oluşumunda Batılıların tesiri büyük olmuştur. Bilhassa Almanların hegemonyası söz konusuydu. Birçok Rus Oryantalisti eğitimlerini Batıda tamamlamış ve Batıdaki ekollerin etkisinde kalmışlardır. Bkz. Adilbayev, Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü’nün Rolü, 110.

²³Oye, *Russian Orientalism*, 31-36.

²⁴Ayrıntılı bilgi için bkz. Zulfiya Şahin, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kültürel Gelişimi Ve Batıya Uyum Çabaları”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 5, sy. 2 (2014): 171-191.

²⁵Valikhanov E. ZH., Deyatel'nost' Russkogo Geograficheskogo obshchestva po izucheniyu ekonomicheskogo i obshchestvennogo polozheniya kazakhskogo naroda na rubezhe XIX-XX vv. Disser... kand. ist. nauk: 07.00.02. Alma-Ata, 1989, 29.

²⁶Mikhail Lomonosov, 19 Kasım 1711’de köylü bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Moskova’da Spassky Manastırı Yatılı Okulu’ndan sonra dört yıl içinde Latince, Yunanca, Slav Kilisesi, coğrafya, tarih ve felsefe kursunu bitirdi. 1736’da St. Petersburg Bilimler Akademisi’nde eğitimine devam etmek için en iyi 12 öğrenciden biri olarak seçildi. 1736’da Almanya’daki Marburg Üniversitesi’ne gönderildi ve üç yıl müddetle doğa bilimleri ve matematik okudu.1739 yazında pratik madencilik eğitimi almak için Almanya’nın Freiberg şehrine gitti. Burada mineraloji ve metalurji hakkında bilgiler edindi. 1741’de Rusya’ya döndü. 4 Nisan 1765’te ölümüne kadar St. Petersburg Bilimler Akademisi’nde çalışmalarını sürdürdü. Bkz. Vladimir Shiltsev, “Mikhail Lomonosov And The Dawn Of Russian Science”, *Physics Today*, c. 65, sy. (2012): 41.

katkıda bulundu. Kazakistan'ın işgali²⁷ ve Çarlık Rusya'sına entegrasyonunun tamamlanmasından sonra bölge, merkezi devlet kuruluşları ve çeşitli araştırmacı gruplarının bilimsel faaliyet alanı haline geldi. 1725'te devlet bütçesi tarafından desteklenen St. Petersburg Bilimler Akademisi'nin kurulmasıyla birlikte kapsamlı araştırma seferlerine başlandı. XVIII. yüzyılın ilk yarısında I. P. Falk (1727-1773), P. S. Pallas (1741-1810), I. G. Georg ve N. P. Rychkov'un (1746-1784) akademik seferleri, Orta Asya göçebeleriyle ilgili araştırmaların geliştirilmesine büyük katkı sağladı. Bunlardan P. S. Pallas 1769'daki araştırma seferinde Guryev, Ufa, Simitssk, Orenburg, İletsks, Orsk, Yaitsky güzergâhını takip etti.²⁸ Uzun süren bu araştırma gezileri sonucunda Rusya'nın farklı bölge ve halklarından mineral bilimi (mineroloji), biten (flora), direy (fauna), budun betimi (etnografya), kültür ve dile ait pek çok zengin malzemeler topladı. Onun bu araştırmaları sonrasında Çarlık Rusya'sının farklı bölgelerinin doğal zenginliklerini gösteren ayrıntılı haritalar düzenlendi.²⁹ 1768-1774 yılları arasında Batı Sibirya, Altaylar, Doğu Sibirya'nın önemli bir kısmı ile Baykal'ı kapsayan keşif gezisinde ise Pallas ve Johann Gottlieb, Hakas boylarının söz varlıklarını derlediler.³⁰

XIX. yüzyılın başından itibaren, Orta Asya'nın göçebe nüfusunun incelemesiyle birçok Rus kuruluşu, bu çerçevede Genelkurmay Askeri Topografya Bölümü (1812), Madencilik Kurumunun Bilimsel Komitesi (1834) ve Devlet Mülkiyet Bakanlığı Tarımsal Bilimsel Komitesi (1857) ilgilendi. XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazakistan hakkındaki bilimsel çalışmalarda, Moskova Üniversitesi bünyesinde bulunan Rus Tarihi ve Eserleri Derneği (1804), Doğa Sevenler Derneği (1805) ve Petersburg Üniversitesi

²⁷Kazak topraklarındaki Rus ilerleyişi 1822'de Orta Cüz, 1824'te Küçük Cüz Hanlıklarına son verilmesiyle devam etti. Uluğ Cüz topraklarının Hokand Hanlığı hâkimiyeti dışında kalan kısımları ise 1845 ve 1847'de Rus hâkimiyeti altına alındı. Daha sonra Uluğ Cüz Kazakları da, Hokand Hanlığı ile Rusya arasında devam eden savaşlar sonrasında Rusya'ya ilhak edildi. 1868'de çıkarılan bir kanun ile dört vilâyete bölünen Kazak topraklarının, Rus İmparatorluğu'nun resmî mülkü olduğu ilân edildi. Bkz. Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul: Otağ yayımları, 1975, 139; Robert F. Baumann, "Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması", (çev. Nasuh Uslu), *Türkler*, c. 18, (2002): 1004-1005; Ercan Çelebi, *Türkistan Milli Mücadelesi (Yaş Türkistan Dergisine Göre)*, İstanbul: Hiperyayın, 2018.

²⁸Proshloye Kazakhstana v istochnikakh i materialakh. Almaty: Kazakistan, 1997, 258-278.

²⁹Erdal Şahin, "Pyotr Simon Pallas'ın Sravnitelniye Slovari Vseh Yazikov İ Nareçiy Sobranniye Desnitsey Vseisoçayşey Osobi (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil Ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) Adlı Eserinde Türk Lehçeleri Ve Ağızları", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 2, sy. 1 (2015): 75.

³⁰Gülsüm Killi Yılmaz, "Hakas Ağız Araştırmaları Tarihi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 4, sy. 3 (2007): 110.

bünyesinde bulunan Mineraloji Derneği (1817), Fiziksel Tıp Derneği (1805) ve Orman Derneği (1834) etkili oldu.³¹

Bu kuruluşlardan 1852’de İçişleri Bakanlığı’na bağlı olarak kurulan Merkezi İstatistik Komitesi, P. P. Semyonov-Tyan-Shansky’nin (1827-1914) önderliğinde faaliyet alanı olan bölgelerde istatistiksel komiteler oluşturdu.³² 1895’te Turgay, 1896’da ise Ural İstatistik Komitesi kuruldu.³³ Orta Asya göçebe nüfusunun bilimsel olarak araştırılması, bu bölgenin sömürgeleştirilmesi politikası göz önüne alınarak yapıldı.³⁴

Rusya’da Avrasya araştırmalarında en büyük katkıyı sağlayan bilimsel kuruluşlardan biri olan İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği (IRGS), 6 Ağustos 1845’te St. Petersburg’da İçişleri Bakanlığı’na bağlı olarak kuruldu. Fiziki Coğrafya, Matematiksel Coğrafya, İstatistik, Etnografya olmak üzere dört bölümden oluşan derneğin amacı,³⁵ Rus İmparatorluğu ile Rusya’ya tabi bölgeler ve buralarda yaşamakta olan halkları incelemektir.³⁶

Derneğin ilk organize ettiği keşif seferi Kuzey Urallara oldu. XIX. yüzyılın başlarında Rusya’da, “*Ural Sırtı*”nın Kuzey ve Güney’de tam olarak nerede bittiği halâ belli değildi. Urallarda 1847, 1848 ve 1850 yıllarında astronomik, jeolojik, botanik ve zoolojik gözlemler, jeodezik etütler ve yükseklik ölçümleri yapıldı. Keşif sırasında Ural Dağları’nın en yüksek zirvesi Konstantinov olarak adlandırıldı ve keşif üyeleri St.

³¹Valikhanov, Deyatel'nost' Russkogo Geograficheskogo, 29.

³²Kimasov A. I., Deyatel'nost' statisticheskikh komitetov Kazakhstana i ikh rol' v izuchenii istorii regiona: annotatsiya ... kand. Vostok. Nauk: 07.00.09. Alma-Ata, 1978.

³³Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). V pyati tomakh. Tom 3. Almaty: “Atamura”, 2000, 563.

³⁴1897 yılında düzenlenen nüfus sayımına göre ülkedeki Türk-İslâm ahalinin sayısı 13.900.000 gösterilmiştir. Gerçekte bu tarihlerde Türk-İslâm nüfus 19-20 milyon olarak tahmin edilmektedir.1916 yılı sonlarında Rus resmî kaynakları özellikle Türk-İslâm ahalinin nüfusunu 1897 yılı istatistiklerini temel alarak 19 milyon olarak göstermiştir. Aksine aynı tarihlerde Türk-İslâm ahali takriben 30 milyon idi. Bkz. A. İshakoğlu, “Rusya Esaretindeki Türkler Nüfusu Hakkında Sovyet İstatistik Tahlilleri”, *Yaş Türkistan*, sy. 79 (1936): 2-5. 17.12.1926 tarihli Sovyet Rusya Genel Nüfus Sayımı’na göre Kazakistan’ın toplam nüfusu, ahalisinin 519.074’ü şehirlerde ve 5.554.905 kırsal/köylerde olmak üzere 6.073.979’dur. 1938 yılında ise Kazakistan’ın toplam nüfusu 6.797.000’dir. 1939 yılına gelindiğinde ise toplam nüfusun 6.145.937 olduğu görülmektedir. 1926-1938 yılları arasında 12 yıl içerisinde nüfusu 723.021 artan Kazakistan’ın toplam nüfusu 1939 yılına gelindiğinde 651.063 kişi azalmış gözükmemektedir. Bu durumu ya Sovyet istatistiki bilgilerindeki yanlışlıklarla ya da 1938-1939 yılları arasında Sovyet sömürge politikasına uygun olarak 651.063 Kazak Türkünün ortadan kaldırılmasıyla izah etmek mümkündür. Bkz. “Türkistan’ga Tiğışli Bazı Rakamlar”, *Yaş Türkistan*, sy. 112 (1939): 38; “Sovyetler İttifakındaki Umumi Halk Sanayi Materyallerinden”, *Yaş Türkistan*, sy. 115 (1939): 3.

³⁵Glenn M. Stein-I. Iarukova, “Polar Honours of the Russian Geographical Society 1845–1995”, *The Journal of the Hakluyt Society*, (2008): 1.

³⁶Istoriya otechestvennogo vostokovedeniya s serediny KHÍKH veka do 1917 goda. M.: “Vostochnaya literatura” RAN, 1997, 87; Irina F. Popova, “Russian Explorations in Central Asia at the Turn of the 20th Century”, http://www.iop.or.jp/Documents/1727/12_%5B104-126%5DI.F.Popova.pdf.10.01.2020.

Petersburg Bilimler Akademisi ve İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği (IRGS) tarafından ödüllendirildi.³⁷

1856-1857’de P. P. Semyonov, Tian Shan’ın zirvelerini keşfetti. O’nun keşifleri İç Asya’nın jeolojik yapısı hakkındaki bilgileri kökten değiştirdi. Semyonov 1873-1914 yılları arasında İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği’ne (IRGS) başkanlık ederek, çok sayıda zorlu keşif gezisi gerçekleştirdi. Bu keşifler sadece coğrafi değil, aynı zamanda etnografik ve tarihi sonuçlarda doğurdu.³⁸

Daha sonra XIX. yüzyılın ortasında Çarlık Rusya’sının Güney Asya’ya olan jeopolitik ilgisi ve bölgedeki ilerlemesine paralel olarak ortaya çıkan Orta Asya’nın bilimsel olarak araştırılması sorunu, Rus coğrafyacılarının ilgisini çekti. Bu çerçevede İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği’nin (IRGS) bilinen seferleri başladı. Derneğe (IRGS) Kaşgar hakkında ayrıntılı bilgi veren ilk araştırmacı, yetenekli bir Kazak gezgin ve bilim adamı olan Çokan Velihanov (1835-1865) oldu.³⁹ Velihanov, resmî olarak Sibiry Kazak Ordusu’nun 6. Süvari Alayı’na subay olarak tayin edildi ve general G. Gasfort’un emir subayı oldu. 1855 yılında Genel Vali Gasfort’la birlikte Kazakistan’ın güneybatı bölgesine, Jetisu’ya gitti. Bu seyahatinde Kazak Ağız Edebiyatı örneklerini, Kazak tarihi ve etnografyasıyla ilgili materyalleri toplayarak geri döndü. 1856 yılında ise Issık-Köl’e gitti ve ilk seyahatinin bilimsel neticelerini “*Issık-Köl Seyahati Günlüğü*” ve “*Kırgızlar Hakkında Yazmalar*” adlı çalışmalarıyla kaleme aldı. 1858-1859 yılları arasında, daha çok genç yaşta olmasına rağmen kendi arzusu ile Rus Çarlığı tarafından Doğu Türkistan’a gönderildi. Bölgeye giden Velihanov, Tanrı Dağları’nın coğrafi yapısı, Issık-Köl, Narın, Arpı ve Atbaşı bölgelerine dair topladığı bilgileri

³⁷Ural keşif seferinin sonuçları The Northern Urals and the Pai-Khoy Coast Range (Kuzey Urallar ve Pai-Khoy Sahili Sıradağları) adıyla 1854 ve 1856 yılları arasında iki cilt olarak yayınlanmıştır. Bkz. N. G. Sukhova and A. Yu. Skrydlov, “The Russian Geographical Society and the Polar Studies in The Second Half of The 19th Century”, *Earth and Environmental Science*, sy. 180 (2018): 1-2.

³⁸Popova, Russian Explorations, [http://www.iop.or.jp/Documents/1727/12_%5B104-\(10.01.2020\).](http://www.iop.or.jp/Documents/1727/12_%5B104-(10.01.2020).)

³⁹Demesheva G.A, Kazakhstan v izdaniyakh nauchnykh obshchestv: Bibliograficheskiy ukazatel'. Almaty, 2000, 80-81. Çokan Velihanov (Muhammed Kanapiya) 1850-1890’larda İbray (İbrahim) Altınсарın ve Abay (İbrahim) Kunanbayev ile birlikte modernleşmede Rusya’yı örnek alan aydın grubun başında gelir. Batılı düşünce yapısına sahip ilk Kazak aydını olan Çokan Velihanov (1835-1865) ilk Kazak coğrafyacısı, halkbilimcisi, dilbilimcisi ve tarihçisi olarak bilinir. Velihanov, meşhur Abılay Han’ın neslinden olup Orta Cüz’ün son hanı olan Veli Han’ın torunudur. 1853’te Omsk Askeri Okulu’ndan mezun olduktan sonra Rus hükümet görevlerinde bulundu. Rus aydınlarıyla sıkı dostluklar edindi. Kazak tarihi, edebiyatı ve coğrafyası üzerine pek çok çalışmalar yaptı. Çokan’ın değişim veya yenilik fikri daha çok geleneksel Kazak toplum yapısına ilişkin oldu. O bu yapının kökten değişmesi gerektiğine inanıyordu. Velihanov Kazak kültürünü Ruslara çok güzel bir biçimde tanıtmış, fakat eserlerini Rusça yazmış olduğu için en azından yaşadığı dönemde Kazaklar üzerinde fazla etkili olamamıştır. Bkz. İbrahim Kalkan, “Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları Ve Değişim”, *A.Ü Türiyat Araştırmaları Enstitüleri Dergisi*, sy. 14 (2000): 290.

“*Cungarya Tasvirleri*”, “*Tan-lu, Altışehir Ülkesinin Vaziyeti*” başlıklarıyla 1861’de İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti (IRGS) “*Zapiski*” lerinde yayınlattı.⁴⁰ Şubat 1857’de P. Semyonov-Tyan-Shansky’in önerisiyle Çokan Velihanov, Rus Coğrafya Derneği’nin asil üyeliğine kabul edildi.⁴¹

Daha sonra V. A. Obruçev (1863-1956) ve N. V. Hanykov (1819-1878) önderliğinde Orta Asya, Çin ve İran’ın detaylı olarak incelenmesi amacıyla İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği (IRGS) tarafından keşif seferlerine devam edildi. Bu seferlerin sonucu: değerli kartografik materyallerin elde edilmesi oldu. Güney Ural’da, bölgenin tarihî ve kültürel olarak araştırılması, İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği’nin (IRGS) Orenburg Bölümü’nün 1868’de kurulmasıyla gerçekleşti. Derneğin Orenburg Bölümü üyelerinden T. A. Seydalin, S. A. Jantörin ve B. Daulbayev’in çalışmaları, Orta Asya’da XIX. yüzyıldaki sosyo-kültürel hayatın ortaya konulması bakımından önemlidir.⁴²

Derneğin Orenburg Bölümü, Irkutsk’taki Sibirya Bölümü, Tiflis’teki Kafkasya Bölümü’nden sonra Vilna’da açılan Baltık Bölümü, İmparatorluk Rus Coğrafya Derneğinin (IRGS) dördüncü bölgesel bölümü oldu. Bölümün etki alanı Orenburg, İli, Ural, Kazakistan ve Orta Asya’yı kapsamaktaydı.⁴³ Derneğin Orenburg Bölüm Başkanı seçilen Turgay Bölgesi Askerî Valisi Tümgeneral L. F. Ballyuzek her şeyden önce Londra, Bombay, Kalküta, Paris ve Leipzig’de benzeri örnekleri bulunan Doğu-Asya Araştırmaları Derneği merkezini Orenburg’da kurmaya ve Orenburg’u dünyada altıncı ve Rusya’da Bilimler Akademisi ve Kazan Üniversitesi’nden sonra oryantalizmin üçüncü merkezi haline getirmeye çalıştı.⁴⁴

Çarlık Rusya’sının Avrasya bölgelerindeki sınırlarının genişlemesi ve bu bölgelerdeki bilimsel araştırmaların daha kapsamlı hale gelmesinden sonra İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği’nin (IRGS) 1877’de Batı Sibirya ve 1897’de Türkistan Bölümleri açıldı. Derneğin Batı Sibirya Bölümü’nde araştırma alanlarının

⁴⁰Leyla Derviş-Khalida Devrisheva, “XIX. YY. Kazak Türklerinin Aydını Çokan Velihanov Hayatı Ve Eserleri”, *SUTAD*, sy. 40 (2016): 129-130.

⁴¹K., Berzhanov Russko-kazakhskoye sodruzhestvo v razvitii prosveshcheniya. Alma-Ata: “Kazakhstan”, 1965, 29.

⁴²Kazakhskiy chinovniki na sluzhbe Rossiyskoy imperii: sbornik dokumentov i materialov / otv. red. G.S.Sultangaliyeva, sost. G.S.Sultangaliyeva i dr. Almaty: Kazak Universiteti, 2014, 208-303.

⁴³Orenburg Bölgesi Devlet Arşivi, F.94, Op.1, D.17, 3.

⁴⁴Safonov D., Istoricheskaya tema v izdaniyakh Orenburgskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obshchestva (OO IRGO).// “Orenburgskiy kray”, c. 1, sy. 2 (1994): 61.

geniştirilmesinden sonra 1902’de önemi büyük olan Batı Sibirya Bölümü’nün Semipalatinsk altbölümü açıldı. 1915’te Derneğin (IRGS) Semirechensky Bölümü’nün açılmasının gündeme gelmesi, o dönemde bu bölgenin Rusya için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.⁴⁵

XIX. yüzyılın ikinci yarısında laik eğitimin ve bilginin yaygınlaşması, halklar arasındaki iletişimin güçlenmesi; Kazak, Tatar ve Başkurtlar arasında ilk millî aydın kadroların oluşumu, Kazakistan ve Volga-Ural bölgesi halklarının manevi işbirliğinin gelişmesine katkıda bulundu. Bu dönemde Kazak, Tatar ve Başkurt halklarını temsil eden millî aydınlar arasındaki etkileşimin temelleri atıldı. Aydınlar ilk önce orta ve yükseköğretim kurumlarındaki ortak çalışmalarda bir araya geldi. Bundan sonra Tatar ve Başkurt aydınları da Avrasya göçebeleri hakkındaki çalışmalarda öne çıkmaya başladı.

M. C. Babadzhanov (1832-1871), S. Djanturin (1837-1891) ve İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği’nin (IRGS) Orenburg Bölümü’nde araştırmalar yapmakta olan Tleu ve Al Mukhamed Seydaliny kardeşler Orenburg Kolordusunda eğitim aldılar. Orenburg Bölümü’nün çalışmalarına, Orenburg Kolordusunun diğer mezunlarından dilbilimci ve etnograf M. Bekchurin (1819-1887) ve Başkurt aydınlarından M. I. Umetbayev’de (1841-1907) katıldı. Orenburg Kolordusu mezunlarından Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Derneği’nde araştırmacı olarak yer alan Abubakir Divayev’de (1855-1933), Kazak ve Başkurt halklarının tarih ve kültür çalışmalarına belirli oranda katkı yaptı. Orenburg Askeri Okulu mezunu olan Mukhammed-Gali Taukin (1809-1894) Kazak Tarihi hakkındaki çalışmaları ile kendisini gösterdi.⁴⁶ Muhammed-Gali Taukin aynı zamanda Rus kültürü ve aydınlanmasının bir destekçisi olarak Rus Coğrafya Topluluğu, Antik Eserler ve Kazan Etnografya Müzesi ile yakın ilişkiler kurdu.⁴⁷

Orenburg Kolordusu mezunu olan M. C. Babadzhanov, 1850’lerin sonunda İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği (IRGS) ile bilimsel temas kurarak, derneğe düzenli olarak makaleler, notlar, arkeolojik ve etnografik bulgular gönderdi.⁴⁸ 20 Şubat 1861’de

⁴⁵Orenburg Bölgesi Devlet Arşivi, F.94, Op.1, D.2, 27.

⁴⁶Yerofeyeva I.V., Rodoslovnyye kazakhskikh khanov i kozha XVIII-XIX vv. (istoriya, istoriografiya, istochniki).- Almaty: TOO “Rrint-S”, 2003, 121-129.

⁴⁷Sultangaliyeva, Zapadnyy Kazakhstan v sisteme etnokul'turnykh kontaktov (XVIII - nach.XX vv.). Monografiya. - Ufa: RIO RUNMTS Goskomnauki RB, 2002, 120.

⁴⁸Babadzhanov M.S., Sochineniya. – Almaty: Sanat, 1996, 59-64.

İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği (IRGS) Konseyi, Etnografya Bölümü'nün teklifi üzerine M. C. Babadzhanov'u üye olarak seçti. Babadzhanov, Çokan Velihanov (1835-1865) ile birlikte İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği'ne (IRGS) üye olarak kabul edilen Kazakların önde gelenlerindendi ve bir buçuk yıl sonra kendisi gümüş madalya ile ödüllendirildi. Araştırmacı-etnograf Babadzhanov, Orenburg Bölümü'nün açılmasından sonra derneğin tam üyesi haline geldi.⁴⁹

Diğer taraftan İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği'nin (IRGS) Orenburg Departmanı'nın bir üyesi olan Ibray Altınsarin (1841-1889) etnografyaya ilgi duymuş, Kazakların sözlü halk sanatına dair materyallerini sistematize ederek, İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği'nde (IRGS) yayınlattır.⁵⁰ Kazak halkının laik eğitim alması ve aydınlanması sorunu Ibray Altınsarin'i oryantalist V. V. Grigoriev (1816-1881) ve Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Derneği Başkanı Profesör N. F. Katanov (1862-1922) ile bir araya getirmiştir.⁵¹ Döneminin önemli bir cemiyet adamı, ilk pedagogu, eğitimcisi, yazar ve şairi olan Altınsarin, her şeyden önce Kazak eğitim sisteminin temellerini attı. Kazak Türkçesinin ilk edebi eseri olan “*Qazaq Qrestomatyası*” nı yazdı.⁵² Bu sebeple Kazak yazılı edebiyatının Altınsarin'la başlamış olduğunu söylemek yanlış olmaz. İlimski ile sürekli temasta olan Altınsarin Arap harfli Tatar Türkçesiyle yazılmış kitapların yetersizliğini görerek, Kazak çocuklarının ufkunu genişleteceğini ve pozitif bilimleri öğrenme ortamı sağlayacağını düşündüğü “*okullarda Rus alfabesinin ve Rus dilinin Kazak çocuklarına öğretilmesi*” fikrini destekledi.⁵³

⁴⁹Lamaşev Ä., Ibray Altınsarin jäne onın orıs dostarı men izbasarları.- Almatı: Qazaqstan, 1988, 12.

⁵⁰Bkz. Zapiski Orenburgskogo otdela IRGO, 1870.

⁵¹Altınsarin, V. V. Grigoriev'den fazlasıyla yararlandı. Nitekim İlimski hatıralarında Altınsarin'nden şöyle bahseder: “*Vasilij Vasileviç Grigoryev'in özel küçük bir kütüphanesi vardı. Bu kütüphane, Rus dili ve edebiyatını içeren eserler yönünden oldukça zengin bir kütüphane idi. Grigoryev, Altınsarin'i eğitiyordu; öncelikle onun kütüphanesini kullanmasına izin vermişti. Bunun yanında, okuması, kendisini geliştirmesi için özenle seçtiği kitapları Altınsarin'e verirdi. Altınsarin, okuma işine büyük bir özveriyle kendini vakfediyordu. Meselâ: Altınsarin, sadece Kazakları ve yöneticileri gördüğünde başını kitaptan kaldırırdı. Geri kalan vakitlerde ise devamlı, günlerce kitap okurdu*”. Bkz. Lamaşev, Ä., Ibray Altınsarin jäne onın orıs dostarı, 9-10, 12.

⁵²Ekrem Ayan, “Kazak Bozkırında İlk Öğretmen-Ibray Altınsarin”, *The Journal of Academic Social Studies*, c. 6, sy. 5 (2013): 38.

⁵³Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayan, Kazak Bozkırında İlk Öğretmen-Ibray Altınsarin, 38; Sinan Akgül-Mitat Durmuş, “18. ve 19. Yüzyıllarda İlimski'nin Eğitim Çalışmaları Bağlamında Kazakistan'ın Milli Eğitim Politikası ve Ibray Altınsarin”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 4 (2009): 197-205; Enver Kapağan, “Ibray Altınsarin Ve Kazak Türklerinde Milli Aydınlanma”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 7, sy. 13 (2015): 436-449.

Al Mukhamed ve Tleu Mukhamed Seydalins kardeşler ise 1855'te Orenburg Kolordusundan mezun oldular.⁵⁴ Seydalins kardeşler Orenburg Departmanı'nın çalışmalarına aktif olarak katılarak, Kazak tarihi ve kültürü hakkında çalışmalarda bulundular.⁵⁵

Rus, Fars ve Türk dillerinde uzman olan Başkurt bilim adamı, şair, yazar ve gazeteci M. I. Umetbayev, 1852'de Orenburg Kolordusuna girdi. 1883'te İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği'nin (IRGS) Orenburg Bölümü'ne üye seçildi.⁵⁶ Başkurtlardan ilk yerli araştırmacı olan M. I. Umetbaev, bilimsel çalışmalarında ve gazete makalelerinde toprak sorunu, Başkurt halkının yasal durumu, eğitim ve kültürel sorunlar, basın ve kitap yayıncılığı gibi zamanının asıl sorunlarını ele aldı. XIX. yüzyılın önde gelen Başkurt eğitimci, dilbilimci ve etnografisti Mirsalih Mirsalimoviç Bekçurin ise Orenburg Neptyuev Askeri Okulu'ndan 1838'de mezun oldu. Bekçurin, İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği'nin (IRGS) Orenburg Bölümü'nün aslî üyesi seçildi. Bekçurin'in, Kazan Üniversitesi tarafından yayınlanan "*Orenburg Bölgesi'nde Bulunan Başkurt ve Kırgız Lehçelerinin Kısa Bir Açıklaması*" ile "*Arapça, Farsça ve Tatar Dilleri Üzerine Yapılan Çalışmaların İlk Rehberi*" adlı eserleri ilgi çekicidir.⁵⁷

Başkurt etnografisti Abubakir Divayev, Sır-derya Bölgesel İstatistik Komitesi, Türkistan Arkeoloji Severler Derneği, Moskova Üniversitesi Doğa Bilimleri, Antropoloji ve Etnografya Severler Derneği ve aynı zamanda Kazan Üniversitesi'ndeki Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Derneği'nin bir üyesiydi.⁵⁸ 1876 yılında Neptyuev Askerî Okulu'ndan mezun olduktan sonra Çimkent, Türkistan ve Evliya Ata'da tercüman olarak çalıştı.⁵⁹ Divayev bir bilim adamı olarak, Kazak halkının ritüellerini ve geleneklerini, masallarını, atasözlerini toplamak, sistematize etmek ve yayınlamak için çalıştı. Divayev, Kazak folklorunun çeşitli türlerini popülerleştirmeyi önemli ve anlamlı buldu. Çünkü bunlar insanların ahlakî normlarını, görüşlerini, manevi görünümünü ve ulusal karakterini yansıtıyordu. 1890'lı yıllardan itibaren Kazak Halk Edebiyatı ürünlerini derlemeye başlayan Divayev'in toplamış olduğu ürünler içerisinde masallar öne çıkmıştır. Divayev'in toplamış olduğu masallar, özet olarak gazete ve dergilerde

⁵⁴Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, F.25, Op.5, D.172, 1-10.

⁵⁵Zapiski Orenburgskogo otdela IRGO, 234-257.

⁵⁶Kharisov A.I., Literaturnoye nasledie bashkirskogo naroda.-Ufa, 1973, 37.

⁵⁷Sultangaliyeva, Zapadnyy Kazakhstan v sisteme etnokul'turnykh, 125.

⁵⁸Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, F.977, Op. Sovet, D.9815, 226.

⁵⁹Baytanayev B.A., Istoriko-kraevedcheskaya deyatel'nost' A.A. Divayeva:avtoref. ...kand.ist.nauk: 07.00.02.- Almaty, 1993, 7-8.

yayımlanmıştır. Divayev'in derlediği masalları hem Kazakça hem de Rusça olarak yayımlatması ve masalı nerede, kimden aldığını belirtmesi çalışmalarını önemli hale getirmiştir. Divayev'in derlemiş olduğu masallardan bazıları daha sonra E. Ismayilov tarafından “*Kazak Erteğileri*” adlı eserin I. Cildinde 1957 yılında yayımlanmıştır.⁶⁰

Tatar bilim adamı, tarihçi, etnograf Şehabettin Mercani ise Buhara ve Semerkant medreselerinde eğitim aldı.⁶¹ Mercani'nin 1870-1880 yılları arasında ortaya koyduğu fikirler daha çok, Tatar halkının sosyal hayatındaki yenileşme hareketleri ile ilgilidir. 1877'de Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Derneği'nin kurulması için toplanan Rusya Arkeoloji Kongresi'nin IV. Kongresi'nin çalışmalarına aktif olarak katılan Mercani, aynı zamanda Kongre için Bulgar ve Kazan Tarihi üzerine bir rapor hazırlamıştır. Mercani her şeyden önce bilimin yaygınlaşmasının, toplumun ilerlemesinde etkin rol oynayacağına inanmakta idi.⁶² Başkurt şairi Miftahetdin Aknulla (1831-1895) ise seçkin Başkurt bilim adamlarından Umetbayev ve Fahretdinov (1859-1936) ile iletişim kurmuştur. Aknulla laik eğitimi desteklemiş ve Başkurt halkının geleceğini, aydınlanma yolunda görmüştür.⁶³

Son olarak Nikolay Feodoroviç Katanov'un Avrasya göçebeleri hakkındaki çalışmalarından bahsetmek gerekir. Katanov⁶⁴ İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği (IRGS) ve İlimler Akademisi tarafından Türk topluluklarının dil, yaşam tarzları, örf ve adetlerini incelemek üzere görevlendirilmiştir. Bu konuda danışmanları V. V. Radloff, N. İ. Vesoyovskiy ve İ. N. Berezin kendisini desteklemiştir. 1889-1892 yılları arasında Doğu ve Batı Sibirya, Kuzey Moğolistan, Cuncarya ve Yedi-Su'da yaşayan Kara-

⁶⁰Seyfullah Yıldırım, “G. N. Potanin'in Kazak Türkleri Arasında Derlemiş Olduğu Er Töstik (Er Töstük) Anlatıları Hakkında”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, c. 3, sy. 9 (2014): 80-81.

⁶¹Yusupov M.KH, Shigabutdin Mardzhani.- Kazan': Tat.kn.izd.-vo, 2005, 25-47.

⁶²Yusupov, Shigabutdin Mardzhani, 76.

⁶³Miftakhetdin Aknulla. - Ufa: GOU VPO “Bashkirskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet im. M.Aknulla”, 2006, 10.

⁶⁴Türk kökenli olan (Hakas) Katanov, 6 Mayıs 1862'de doğdu. 1884-1888 yılları arasında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nden mezun oldu. 1893'te Kazan Üniversitesi'nde Türk-Tatar Edebiyatı üzerine master derecesi aldı.1894'ten itibaren Kazan Üniversitesinde Türkçe-Tatarca, Türk-Tatar Kabilelerinin İcmali, Türk-Tatar Edebiyatı Tarihi, Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri dersler verdi. 1907'de Kazan Üniversitesinde Karşılaştırmalı Dilbilimi dalında ikinci doktora derecesini aldı. Katanov Kazan Üniversitesinde hocalığının yanı sıra pek çok kurum ve kuruluşta başkanlık ve üyelik yapmıştır. 1922'de Kazan'da vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Temir, “Türk (Hakas) Asıllı Rus Türkologu N. F. Katanov”, *Türk Dili*, sy. 429 (1987): 148-153; Veronika Tsibenko, “Katanov Nikolay”, *The Encyclopaedia of Islam Three (İsam DN. 271381)*, c. 6, (2018): 133; Metin Ekici, “Türkolog Nikolay Feodoroviç Katanov ve Eserleri”, *Türk Kültürü (İsam DN. 206)*, sy. 423 (1988): 409-424; Fikret Türkmen, “75. Yıl Dönümünde Türk Soylu İlk Türkolog Nikolay Feodoroviç Katanov”, *Türk Dili (İsam DN. 127)*, sy. 545 (1997): 483-489; Timur Davletov, “Hakas Türklerinin Büyük Bilgini: Prof. Dr. Nikolay Fëdoroviç Katanov (19 Mayıs 1762-10 Mart 1922)”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi (İsam D. 504)*, sy. 145 (1999): 18-19.

Kırğızlar arasında ve Doğu Türkistan'da bulunmuş; Minusinsk Tatarları, Karagaslar, Uryanhaylar, Cungarya ve Yedi-Su'da yaşayan Türklerin dilleri, yaşam tarzları, örf ve adetlerini incelemiş ve gezi sonrasındaki raporunu Bilimler Akademisi Bültenlerinde yayınlamıştır.⁶⁵ 1896-1899 yılları arasında ise Minusinsk bölgesine ve Ufa Eyaletine gitmiş; gezi sonrasında "*Dilbilim, Etnografî Araştırma Gezisi*" adını verdiği 103 sayfalık bir rapor yayınlamıştır. Raporunda Minusinsk Tatarları, Koybal, Beltir, Sagay ve Kaç boylarının nüfusları, kurban, düğün, defin merasimleri ve halk tedavi yöntemleri hakkında bilgiler vermiştir. Özellikle 1898'deki Ufa gezisinde özel adlar, atasözleri, halk gelenekleri, tarih, şiir, bilmece, masal ve şarkıları derlemiştir.⁶⁶

Katanov, Kazan Üniversitesi'nde görev yaptığı sırada Tatar aydınları ile de ilgilenmiş, Kayyum Nasirî ve Şehabettin Mercânî'nin çalışmalarını överek, bu çalışmaları tanıtmak için gayret etmiştir.⁶⁷

Katanov'u önemli hale getiren hususlardan biriside Kazak halkının tarihine, kültürüne, diline büyük ilgi göstermesi ve Kazan Üniversitesi'nde bulunduğu süre zarfından vermiş olduğu "*Kazaklar: Geçmişleri ve Bugünü*" konulu konferanslarıdır. Bu konferanslar Avrasya göçebelerinin tarihi ve kültürüne büyük katkı sağlamıştır. Konferansa ait materyaller bugün Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi'nde mevcuttur ve koruma altındadır.⁶⁸ Katanov konferanslarında Kazak göçebe Ordaları'nın "*coğrafi konumunu açıklamış*"⁶⁹ ve "*geniş bozkır bölgelerinin iklim özelliklerini, bölgenin flora ve faunasını ve doğal zenginliklerini*"⁷⁰ tasvir ederek; Kazak Hanlığı'nın Rus İmparatorluğu'na ilhakından XIX. yüzyılın ortasına kadarki siyasî tarihine dair bilgiler aktarmıştır.⁷¹ Kazakların antropolojik olarak "*Türk ve Moğol*" karışımı olduğunu ifade eden Katanov, Kazakları bedensel olarak "*dayanıklı ve güçlü*", tabiat olarak ise "*akıllı, kurnaz ve meraklı*" olduklarını vurgulamıştır.⁷² Kazak dilinin "*Türklerin, Kırım*

⁶⁵Zhibek Begimbayeva, "Kazakhi: ikh proshloye i nastoyashcheye' po materialam publichnoy lektсии professora Kazanskogo universiteta N.F. Katanova (1893)", *Khabarshy Vestnik*, No: 3, sy, 62 (2019): 281.

⁶⁶Ayrıntılı bilgi için bkz. Emre Özsoy, "Ölümünün 96. Yılı Münasebetiyle Türk Asıllı Türkolog Nikolay Fedoroviç Katanov", *ANASAY*, sy. 3 (2018): 50-51; Buket Baran, "N. F. Katanov'un Tuva Türkleri ve Tuva Türkçesi Araştırmalarına Katkısı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 14, sy. 4 (2017): 60-61; Gülsüm Killi yılmaz, "Hakas Ağız Araştırmaları Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 4, sy. 3 (2017): 112-113.

⁶⁷Özsoy, Ölümünün 96. Yılı Münasebetiyle, 51.

⁶⁸Bkz. Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, F. 969, Op. 1, D. 16, 1-11.

⁶⁹Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, F. 969, Op. 1, D. 16, 1.

⁷⁰Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, F. 969, Op. 1, D. 16, 2.

⁷¹Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, F. 969, Op. 1, D. 16, 4.

⁷²Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, F. 969, Op. 1, D. 16, 4.

Tatarlarının, Sibiry ve Çin'in diğer birçok kabilelerinin lehçelerini de içerdiğini ve Kazak dilinin Türk dilinin lehçelerinden biri” olduğunu, bununla birlikte “kelimelerin zenginliği, sesler ve formlar” bakımından onlardan farklı olduğuna⁷³ değinmiştir. Konferanslarında Kazak ailesinin günlük hayatından da bahseden Katanov, cinsiyet ayrımı sorunlarına da değinmiş, “Kazak bozkırlarında kadınlara yeterince önem verilmediğini”⁷⁴ dile getirmiştir. Son olarak inanç sistemleri üzerine tespitlerde bulunan Katanov, Kazak halkının çoğunluğunun halâ İslâm öncesi inançlara ve tabiat kültlerine bağlı olduklarını ve 12 hayvanlı Türk Takvimi'nin halkın yaşamsal döngüsündeki öneminden bahsetmiştir.⁷⁵

Görüldüğü üzere Katanov bir Hakas Türkü olmakla birlikte Kazakların tarihine, kültürüne ilgi duymuş, bu konuda yaşadığı döneme göre belirli tespitlerde bulunabilmiştir. Şehabettin Mercânî ve Kayyum Nasırî ile tanışması ve onların eserlerini desteklemesi, Avrasya göçebeleri ve onların temsilcileri olan aydınlar arasında temas ve bağ kurma görevini Velihanov'dan sonra Katanov'un yerine getirdiğini bize göstermektedir.

⁷³Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, F. 969, Op. 1, D. 16, 5.

⁷⁴Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, F. 969, Op. 1, D. 16, 6-8.

⁷⁵Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, F. 969, Op. 1, D. 16, 9-11. Ayrıntılı bilgi için bkz. Begimbayeva, Kazakhi: ikh proshloye i nastoyashcheye, 281-282.

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısı XX. yüzyılın başları Kazak aydınları için Rus ve Batı Avrupa yeni zaman kültürüyle doğrudan tanıştığı bir zaman dilimidir. Bu dönem aynı zamanda sırasıyla Kazak, Tatar ve Başkurt bilim adamlarının bilgi ve kültürel düzeylerini yükseltmek için çaba gösterdikleri bir dönemdir. Türk dili konuşan bu aydın, düşünür ve bilim adamları aynı zamanda halklarının aydınlatılması ve kültürel olarak geliştirilmesi amacına dayanan ulusal hareketin ilk dalgasını oluşturmuştur.⁷⁶

XIX ve XX. yüzyılın şartlarında Kazak, Tatar ve Başkurt halklarını temsil eden aydınların orta ve yükseköğretim kurumlarında almış oldukları eğitim, kültürel ve siyasî etkileşimin gelişmesinde de etkili olmuştur. Türk dili konuşan halkların aydın temsilcileri 1860-1890 yılları arasında Orenburg Valiliği'nin çeşitli idarî mekanizmalarında görevler almışlardır. Babadzhanova, Al Mukhamed ve Tleu Mukhamed Seydalins kardeşler ve S. Dzhantyurina'nın resmî faaliyetleri genellikle S. Batyrshina, S. Aitova, S. R. Biglova gibi Tatar ve Başkurt çevirmenlerinin çalışmaları ile kesişmiştir. Diğer taraftan Tatar yetkilileri, Çarlık idaresinde görev yaparlarken Kazak halkının etnografyası, kültürü, tarihi ve geleneksel hukuku hakkında benzersiz tarihi materyaller toplamışlardır.

Kazakistan'da ulusal aydınlanma hareketi, ilk laik eğitim kurumlarından mezun olan geleneksel iktidar elitlerinden Velikhanov, Babadzhanov, Tleu Seydalin, S. Dzhantyurin ve Tatarlarda ise din adamlarından Şehabettin Mercânî (1818-1889), H. Faizkhanov (1828-1866), K. Nasyri (1825-1902) tarafından temsil edilmiştir. Daha sonra Batı Kazakistan'ın Türk dili konuşan halklarının ulusal aydınları ile Volga-Ural bölgesi temsilcileri, entelektüel iletişimin bilimsel ortamı tarafından birleştirilmiştir. İmparatorluk Rus Coğrafya Derneği'nin (IRGS) bir üyesi olan Çokan Velihanov ise kültürel ve bilimsel bağların kurulmasına büyük katkı sağlamıştır.⁷⁷

⁷⁶Sultangaliyeva, Zapadnyy Kazakhstan v sisteme etnokul'turnykh, 156.

⁷⁷Kuliyev V.M., Chokan Valikhanov i Mirza Kazem-Bek.// Chokan Valikhanov i sovremennost'-. Alma-Ata: Nauka, 1988, 302.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, F.25, Op.5, D.172, 1-10.

Orenburg Bölgesi Devlet Arşivi, F. 94, Op. 1, D. 2, 27.

Orenburg Bölgesi Devlet Arşivi, F.94, Op.1, D.17, 3.

Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, F.977, Op. Sovet, D.9815, 226.

Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi, F. 969, Op. 1, D. 16, 1-11.

İnceleme-Araştırma Eserler

ADILBAYEV A. “Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü’nün Rolü”, *Dini Araştırmalar*, c. 4, sy. 12 (2002): 109-123.

AKGÜL S.- DURMUŞ, M. “18. ve 19. Yüzyıllarda İlminski’nin Eğitim Çalışmaları Bağlamında Kazakistan’ın Milli Eğitim Politikası ve İbray Altınsarin”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 4 (2009): 197-205.

AKMULLA M.-Ufa: GOU VPO “Bashkirskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet im. M.Akmully”, 2006.

AYAN Ekrem. “Kazak Bozkırında İlk Öğretmen-İbray Altınsarin”, *The Journal of Academic Social Studies*, c. 6, sy 5 (2013): 31-41.

BABADZHANOV M. S. Sochineniya. – Almaty: Sanat, 1996.

BARAN B. “N. F. Katanov’un Tuva Türkleri ve Tuva Türkçesi Araştırmalarına Katkısı”, *NModern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 14, sy. 4 (2017): 59-69.

BAUMANN, R. F. “Rusya’nın Türk Bölgelerinde Yayılması”, (çev. Nasuh Uslu), *Türkler*, c. 18 (2002): 1000-1017.

BAYTANAYEV B. A. Istoriko-krayevedcheskaya deyatel'nost' A.A. Divayeva: avtoref kand.ist.nauk: 07.00.02.- Almaty, 1993.

BEGİMBAYEVA Z. “‘Kazakhi: ikh proshloye i nastoyashcheye’ po materialam publichnoy lektzii professora Kazanskogo universiteta N. F. Katanova (1893)”, *Khabarshy Vestnik*, No: 3, sy. 62 (2019): 279-284.

BERZHANOV K. Russko-kazakhskoye sodruzhestvo v razvitii prosveshcheniya. Alma-Ata: “Kazakhstan”, 1965.

- ÇELEBİ Ercan. *Türkistan Milli Mücadelesi (Yaş Türkistan Dergisine Göre)*, İstanbul: Hiperyayın, 2018.
- ÇOMAK İ. “Vasili Dimitriyeviç Simirnov (1846-1922)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 5, sy. 21 (2012): 279-284.
- DAVLETOV T. “Hakas Prof. Dr. Nikolay Födoroviç Katanov (19 Mayıs 1762-10 Mart 1922)”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi (İsam DN. 504)*, sy. 145 (1999): 18-19.
- DEMESHEVA G. A. Kazakhstan v izdaniyakh nauchnykh obshchestv: Bibliograficheskiy ukazatel'. Almaty, 2000.
- DERVİŞ L.- DEVRİSHEVA, K. “XIX. YY. Kazak Türklerinin Aydını Çokan Velihanov Hayatı Ve Eserleri”, *SUTAD*, sy. 40 (2016): 127-133.
- EKİCİ, M. “Türkolog Nikolay Feodoroviç Katanov ve Eserleri”, *Türk Kültürü (İsam DN. 206)*, sy. 423 (1988): 409-424.
- GERMANER, S.-İNANKUR, Z. *Oryantalizm ve Türkiye*, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1989.
- HAYİT, Baymirza. *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- HAYİT, Baymirza. *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, İstanbul: Otağ yayınları, 1975.
- HOFMEISTER, U. “Civilization and Russificationin Tsarist Central Asia, 1860–1917”, *Journal of World History*, c. 27, sy. 3 (2016): 411-442.
- Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dnei). V pyati tomakh. Tom 3. Almaty: “Atamura”, 2000.
- Istoriya otechestvennogo vostokovedeniya s serediny KHÍKH veka do 1917 goda. M.: “Vostochnaya literatura” RAN, 1997.
- İSHAKOĞLU A. “Rusya Esaretindeki Türkler Nüfusu Hakkında Sovyet İstatistik Tahlilleri”, *Yaş Türkistan*, sy. 79 (1936): 2-6.
- KALKAN, İ. “Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları Ve Değişim”, *A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüleri Dergisi*, sy. 14 (2000): 285-295.
- KAPAĞAN, E., “İbriy Altınşarin Ve Kazak Türklerinde Milli Aydınlanma”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 7, sy. 13 (2015): 436-449.
- Kazakhskiy chinovniki na sluzhbe Rossiyskoy imperii: sbornik dokumentov i materialov / otv. red. G.S.Sultangaliyeva, sost. G.S.Sultangaliyeva i dr. Almaty: Kazak universiteti, 2014.

- KHALID, A., "Culture and Power in Colonial Turkestan", *Cahiers d'Asie Centrale*, c. 17, sy. 18 (2009): 413-447.
- KHARISOV, A. I., *Literaturnoye naslediye bashkirskogo naroda* - Ufa, 1973.
- KHODARKOVSKY, M., "Hristiyanlık, Aydınlanma ve Kolonyalizm: Rusya Kuzey Kafkasya'da (1550-1800)", çev. Furkab Özkan, *Kafkasya Çalışmaları*, c. 2, sy. 4 (2017): 101-140.
- KIMASOV, A. I., *Deyatel'nost' statisticheskikh komitetov Kazakhstana i ikh rol' v izuchenii istorii kraya: avtoref...kand. ist. nauk: 07.00.09. Alma-Ata, 1978.*
- KULIYEV, V. M., *Chokan Valikhanov i Mirza Kazem-Bek.// Chokan Valikhanov i sovremennost'.*- Alma-Ata: Nauka, 1988.
- LAMAŞEV, Ä., *Ibray Altınsarın jäne onın orıs dostarı men izbasarları.*- Almatı: Qazaqstan, 1988.
- LUNİN B. V., V. V. *Barthold ve Rus Oryantalizminde Orta Asya*, çev. Cengiz Buyar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, 16.
- MORRISON, A., "Introduction: Killing the 'Cotton Canard' and Getting Rid of The 'Great Game'. Rewriting the Russian Conquest of Central Asia (1814-1895)", *Central Asian Survey*, c. 33, sy. 2 (2014): 131-142.
- MORRISON, A., "Applied Orientalism' in British India and Tsarist Turkestan", https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/1441/Applied_Orientalism_in_British_India_an.pdf?sequence=1&isAllowed=y.12.01.202.
- NADİROVA, G., "Rusya'da Doğu Kültür Mirasının Korunması", *Eurasian Research Institute Weekly e-bulletin*, 02.05.2017-08.05.2017, No: 114.
- OYE, D., *Schimmelpenninck van der. Russian Orientalism (Asia in The Russian Mind From Peter The Great to The Emigration)*, 2010: Yale University Press.
- ÖZSOY, E., "Ölümünün 96. Yılı Münasebetiyle Türk Asıllı Türkolog Nikolay Fedoroviç Katanov", *ANASAY*, sy. 3 (2018): 43-59.
- PEHLİVAN, İ., "Rusya Ve Oryantalizm", *Asia Minor Studies*, c. 4, sy. 8 (2016): 80-93.
- POPOVA, I. F., "Russian Explorations in Central Asia at the Turn of the 20th Century", [http://www.iop.or.jp/Documents/1727/12_%5B104-126%5DI.F\(10.01.2020\)](http://www.iop.or.jp/Documents/1727/12_%5B104-126%5DI.F(10.01.2020)).
- Proshloye Kazakhstana v istochnikakh i materialakh.* Almaty: Kazakstan, 1997.
- SAFONOV, D., *Istoricheskaya tema v izdaniyakh Orenburgskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obshchestva (OO IRGO).*// "Orenburgskiy kray", 1/2, 1994.

- SAID, E., *Oryantalizm*, (Çev. Nezih Uzel), İstanbul: İrfan Yayınevi, 1998.
- SERBEST, B., “Tarihsel Süreçte Rus Avrasyacılığı: Klasik Avrasyacılıktan Neo-Avrasyacılığa”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 6, sy. 3 (2017): 285-307.
- SHILTSEV, V., “Mikhail Lomonosov And The Dawn Of Russian Science”, *Physics Today*, c. 65, sy. (2012): 40-46.
- “Sovyetler İttifakındaki Umumi Halk Sanagı Mataryallerinden”, *Yaş Türkistan*, sy. 115 (1939): 2-5.
- STEIN, G. M.-I. I., “Polar Honours of the Russian Geographical Society 1841995”, *The Journal of the Hakluyt Society*, (2008): 1-38.
- SUKHOVA, N. G. and SKRYDLOV, A. Y., “The Russian Geographical Society and the Polar Studies in The Second Half of The 19th Century”, *Earth and Environmental Science*, sy. 180 (2018): 1-6.
- SULTANGALİYEVA, G. S., *Zapadnyy Kazakhstan v sisteme etnokul'turnykh kontaktov (XVIII-nach. XX vv.). Monografiya.* -Ufa: RIO RUNMTS Goskomnauki RB, 2002.
- ŞAHİN, Z., “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya’nın Kültürel Gelişimi Ve Batıya Uyum Çabaları”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 5, sy. 2 (2014), 171-191.
- ŞAHİN, E., “Pyotr Simon Pallas’in Sravnitelniye Slovari Vseh Yazikov İ Nareçiy Sobranniye Desnitseyu Vsevisoçayşey Osobi (İmparatoriçe Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Bütün Dil Ve Lehçelerin Karşılaştırmalı Sözlükleri) Adlı Eserinde Türk Lehçeleri Ve Ağızları”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 2, sy. 1 (2015): 73-85.
- TEMİR, A., “Türk (Hakas) Asıllı Rus Türkologu N. F. Katanov”, *Türk Dili*, sy. 429 (1987): 148-153.
- TSİNBENKO, V., “Katanov Nikolay”, *The Encyclopaedia of İslam Three (İsam DN. 271381)*, c. 6, (2018): 133.
- “Türkistan’ga Tiğişli Bazı Rakamlar”, *Yaş Türkistan*, sy. 112 (1939): 38-40.
- TÜRKMEN, F., “75. Yıl Dönümünde Türk Soylu İlk Türkolog Nikolay Feodoroviç Katanov”, *Türk Dili (İsam DN. 127)*, sy. 545 (1997): 483-489.
- TÜRKMEN, S., “Oryantalizmin Doğu Algısı”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 9, sy. 2 (2018): 151-170.

- VALIKHANOV, E. ZH., Deyatel'nost' Russkogo Geograficheskogo obshchestva po izucheniyu ekonomicheskogo i obshchestvennogo polozheniya kazakhskogo naroda na rubezhe XIX-XX vv. Dissert... kand. ist. nauk: 07.00.02. Alma-Ata, 1989.
- WITT, K. K., "Peter The Great's Intermezzo With G. W. Leibniz And G. Delisle: The Development Of Geographical Knowledge In Russia", *Quaestio Rossica*, c. 6, sy. 1 (2018): 64-66.
- YEROFEYEVA, I. V., Rodoslovnyye kazakhskikh khanov i kozha XVIII-XIX vv. (istoriya, istoriografiya, istochniki).- Almaty: TOO "Rrint-S", 2003.
- YILDIRIM, S., "G. N. Potanin'in Kazak Türkleri Arasında Derlemiş Olduğu Er Töstik (Er Töştük) Anlatıları Hakkında", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, c. 3, sy. 9 (2014): 75
- YILMAZ, G. K., "Hakas Ağız Araştırmaları Tarihi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 4, sy. 3 (2007): 105-124.
- YUSUPOV, M. K.H., Shigabutdin Mardzhani.- Kazan': Tat.kn.izd.-vo, 2005.
- Zapiski Orenburgskogo otdela IRGO.- Vyp.№1.-Kazan', 1870.